

УДК 94(47+57):355.48 “1939”, “Кременець”

© **Андрій РУККАС**

КРЕМЕНЕЦЬ У ВЕРЕСНІ 1939 р.

Досліджено період перед вторгненням Німеччини на територію Польщі, роботу польської влади у місті, здійснено аналіз невідомих раніше архівних документів, свідчень очевидців та подій. Зроблено акцент на таємній домовленості Сталіна й Гітлера на основі пакту Ріббентропа-Молотова.

Ключові слова: II Річ Посполита, Польща, Військо Польське, Червона армія, вересень 1939 р., Друга світова війна, Кременець, Білокриниця.

Друга світова війна була найкривавішим конфліктом за всю історію людства. Від її початку далекі від фронту західноукраїнські землі, що перебували у складі тогочасної II Речі Посполитої, зазнали ворожих атак із повітря, які призвели до перших жертв та руйнувань. Страшна війна порушила патріархальну тишу та спокій старовинного волинського міста Кременця, що мирно розкинулося в мальовничій долині серед високих довколишніх гір.

У вітчизняній історіографії воєнні події вересня 1939 р. тривалий час не викликали особливого інтересу дослідників, оскільки в умовах суворой радянської цензури (а часто й самоцензури) вони воліли писати лише про «визвольний похід Червоної армії» в Західну Україну й Західну Білорусь. Тільки з початком демократичних змін широка громадськість у країні дізналася про існування таємного додаткового протоколу до радянсько-німецького Договору про ненапад, за яким дві тоталітарні держави ділили між собою Центрально-Східну Європу на сфери впливу. У світлі нових фактів стало можливим альтернативне трактування та оцінка подій, пов'язаних із початком Другої світової війни, ролі та місця в них Радянського Союзу. Колись заборонена тема опинилася в центрі підвищеної уваги істориків. За кілька десятків років було написано сотні книг, тисячі наукових і популярних статей. Нині вже нікого не шокує колись крамольне твердження про те, що війна прийшла на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. Зараз аксіоматичним є постулат, що СРСР вступив у Другу світову війну не 22 червня 1941 р., а значно раніше –

17 вересня 1939 р. На сторінках шкільних підручників молоде покоління українців читає про те, що Червона армія на своїх багнетах принесла не тільки визволення з-під польського панування, а також і криваві репресії та терор щодо місцевого населення. Попри те, що подібні тлумачення стали по суті хрестоматійними, ми й досі не маємо глибокого розуміння тих далеких подій, а наші знання конкретних історичних фактів рідко коли виходять за рамки напівлегендарних місцевих переказів, що передаються від покоління до покоління, обростаючи при цьому новими небилицями. Найчастіше подібні явища спостерігаються на рівні локальної історії окремих населених пунктів та невеликих регіонів. На жаль, це твердження є справедливим і щодо волинського міста Кременець.

У польському суспільстві, на відміну від українського, воєнні події вересня 1939 р. завжди викликали жвавий інтерес, ставши фактично частиною польського національного історичного міфу. Доказом цьому є величезна кількість публікацій із вказаної проблематики. Польська історіографія може похвалитися ґрунтовними монографіями, присвяченими окремим видам збройних сил, родам військ, арміям, дивізіям, полкам, батальйонам, а подекуди навіть і меншим підрозділам. У Польщі існує також чимало робіт, у яких ідеться про вересневі дні 1939 р. в окремих місцевостях. Однак, незважаючи на значні досягнення польської історичної науки, вересневі події 1939 р. у східних районах II Речі Посполитої, зокрема у Кременці, ще й нині залишаються недостатньо вивченими.

Специфіка дослідження так званої «вересневої кампанії» 1939 р. полягає в тому, що сучасні історики мають у своєму розпорядженні надзвичайно обмежене коло документів. Це змушує їх реконструювати хід історії, спираючись здебільшого на спогади учасників та очевидців тих подій. Цінність таких матеріалів, як кажуть, «на вагу золота», адже нерідко саме вони є для нас єдиним джерелом інформації про певну військову частину або про те, що відбувалось у конкретній місцевості. Завдяки цьому з небуття виринають невідомі раніше історичні персонажі, незнані дати й факти, давно минулі події стають для нас ближчими, більш рельєфними і відчутними, наповнюючи тим самим сухе академічне оповідання новим змістом. Під час роботи в архіві Інституту імені Гувера Стенфордського університету авторові цієї статті вдалося віднайти низку нових матеріалів мемуарного характеру, які дають змогу значно детальніше відтворити перебіг драматичних подій у Кременці у вересні 1939 р. Цінним доповненням стали також документи радянських військових частин, що оволоділи містом. Зберігаються ці матеріали у Російському державному військовому архіві в Москві.

* * *

У міжвоєнній Польщі Кременець був центром однойменного повіту, що входив до складу Волинського воєводства. У 1930 р. населення міста становило 16 068 осіб [25, 2176]. Тут знаходилася низка урядових та самоврядних установ, зокрема: повітове староство, міський магістрат, повітова команда та міський комісаріат Державної поліції, фінансово-податкове управління, повітова земська управа, міський суд, карно-слідча в'язниця, державний заклад вирощування тютюну та ін. [38, 157]. Також місто було потужним освітнім центром, де діяв знаменитий Кременецький лицей, кілька приватних навчальних закладів та православна духовна семінарія.

Крім того, Кременець здавна був значним військовим осередком. До Першої світової війни тут дислокувався 42-й піхотний Якутський полк російської імператорської армії, для якого в перші роки ХХ ст. на північній околиці звели ціле військове містечко. Однак під час воєнного та революційного лихоліття його будівлі зазнали серйозних руйнувань, і в 1920 р. їх було розібрано на цеглу (лишилася тільки полкова церква) [17; 18, 24]. У міжвоєнний період місто входило до складу Польської держави, у ньому вже не квартирували військові частини, натомість функціонувало кілька військово-адміністративних установ.

Передусім у Кременці знаходилася Повітова команда поповнення, перейменована в 1938 р. на Команду району поповнення. Її основним завданням було проведення щорічних призовів до війська, реєстрація, облік призовників та резервістів, а також мобілізаційна робота. У різний час кременецьку Повітову команду поповнення очолювали полковник В. Дорошкевич (1923 р.), підполковник Ю. Браницький (1924 р.) та підполковник Л. Рапшевич (1932 р.). Обліком та мобілізацією селянських коней для потреб війська на території кременецького повіту займався Районний інспекторат коней, який було створено десь на зламі 1920 – 1930-х рр. У 1932 р. пост начальника обіймав майор В. Моравський. З 1924 р. у Кременці існувала, як окрема установа, римсько-католицька військова парафія Св. Станіслава Костки, що обслуговувала передусім 12-й уланський полк, котрий квартирував у сусідньому с. Білокриниці. На костел було перебудовано колишню полкову церкву російського 11-го драгунського Ризького полку. Адміністраторами парафії були капелан о. М. Левицький (з 1924 р.), капелан резерву о. Й. Слабий (1932 р.), старший капелан о. В. Урбан (1936 – 1939 рр.) [34, 1468; 35, 1293, 1337; 36, 516, 528, 898; 23, 659].

Костел 12-го уланського
Подільського полку
у Білокриниці.
Польська листівка 1930-х рр.

Сучасний вигляд храму російського 11-го драгунського Ризького та польського 12-го уланського Подільського полків. Зараз тут православна Воскресенська церква (фото автора статті).

У Кременці також містився повітовий осередок Державного управління військової підготовки та фізичного виховання молоді, який опікувався допризовниками і тими, хто отримав відстрочку або був зарахований до надлишкового контингенту. Ця установа відповідала за підтримку на належному рівні військових знань і навичок резервістів, а також за підготовку всіх категорій цивільного населення до різноманітної служби, пов'язаної з обороною держави. Оскільки кременецький повіт належав до прикордонної смуги, за справу військової підготовки населення тут відповідали польські прикордонники – 4-й батальйон «Дедеркали» Корпусу охорони прикордоння (КОП). У штабі частини з цією метою було спеціально запроваджено посаду повітового коменданта військової підготовки, яку напередодні війни в 1939 р. обіймав капітан І. Гроновський [31, 654].

Вояки Корпусу охорони прикордоння навчають стрільбі кременецьких гімназистів (фото з колекції автора статті).

За декілька кілометрів на північ від Кременця в с. Білокриниця квартирував 12-й уланський Подільський полк, що входив до складу 2-ї окремої (з 1937 р. Кресової) кавалерійської бригади. Польські улани прибули до Білокриниці влітку 1921 р., вони зайняли велике за розмірами військове містечко (його площа становила приблизно 1 кв. км, плюс ще 300 га навчального полігону),

яке залишилося від російського 11-го драгунського Ризького полку [41, 122]. За організаційною схемою мирного часу уланський полк складався з командування, штабного підрозділу, взводу сурмачів, чотирьох лінійних ескадронів, кулеметного ескадрону та запасного ескадрону (знаходився в м. Замості). Наприкінці 1930-х рр. до цих підрозділів додалися ще взвод зв'язку та взвод протитанкової артилерії. 12-й уланський полк належав до військ прикриття східного кордону. Тому у випадку війни з СРСР він мав швидко вступити в бій із ворогом, своїми активними діями стримувати його наступ, забезпечуючи тим самим планомірне розгортання основних сил польської армії на кременецькому напрямі. З огляду на таке важливе завдання у мирний час полк мав більшу, ніж зазвичай, чисельність особового складу. Завжди напоготові була зброя, адже карабіни та ручні кулемети, всупереч правилам, зберігалися не в спеціальних сховищах, а прямо в приміщеннях, де мешкали улани [41, 127]. Крім того, за національним складом полк був на 100 % польським, включаючи офіцерський і підофіцерський корпуси. Поляки домінували також і серед перемінного складу уланів, переважна більшість яких походила з Люблінського, Лодзького та Сілезького воєводств. «Місцевих» вояків, українців з околиць Кременця, у полку було небагато – заледве кілька відсотків [41, 129].

Будинок командування 12-го уланського полку. Сучасний вигляд (фото автора статті).

Казарми 12-го уланського полку. Сучасний вигляд (фото автора статті).

12-й уланський полк брав активну участь у житті Кременця. Без нього не обходилися щорічні паради з нагоди польських державних свят: Дня Конституції (3 травня) і Дня незалежності (11 листопада). Особливе захоплення в мешканців міста завжди викликав взвод сурмачів у яскравих мундирах на буланих конях. Наприкінці вересня великою подією для кременчан ставало повернення полку після кількомісячних літніх маневрів. Для уланів тоді влаштовувалося урочисте привітання, а в 1938 р. їм навіть подарували куплені на гроші городян 4 кулемети та литаври для полкового оркестру [41, 147].

У міжвоєнний період командирами 12-го уланського Подільського полку були: полковник М. Кошевський (1920 – 1924 рр.), полковник З. Рудницький (1924 – 1929 рр.), підполковник Р. Рупп (1929 – 1931 рр.), підполковник Б. Раковський (1931 – 1936 рр.) та підполковник А. Кучек (1936 – 1939 рр.) [42, 48].

Наступив 1939-й рік. Ситуація в Європі ускладнювалася. Після остаточної ліквідації Чехословаччини черговою жертвою гітлерівської Німеччини мала бути Польща. Неминучість війни ставала дедалі очевиднішою. Однак життя у тихому провінційному й далекому від західних кордонів Кременці йшло своїм звичним порядком. Місто готувалося не до війни, а до відзначення 130-ліття від

дня народження і 90-ліття від дня смерті свого видатного земляка – польського поета Ю. Словацького [37].

Як і завжди, наприкінці травня 12-й уланський полк спільно з іншими полками Кресової кавалерійської бригади вирушив на планові літні навчання, котрі 1939 р. відбувалися в районі Бродів. Однак, 12 серпня надійшов наказ – негайно повертатися до Білокриниці й опівночі з 13 на 14 серпня розпочати прискорену мобілізацію. Згідно з планом полк як частина військ прикриття кордону, мав бути готовий до виступу вже через 30 годин. Призов резервістів відбувався в індивідуальному порядку. Вони одержували іменні картки, за якими не пізніше ніж за 2 години мали прибути до казарм. У зв'язку з тим, що резервісти призивалися з найближчих околиць, національний склад полку змінився. Відтепер місцеві українці становили тут значну частину військового складу (поляків берегли, здебільшого, для поповнення прикордонних батальйонів, які сильно поріділи під час призову). Мобілізація відбувалася спокійно, без серйозних ексцесів. Уже за 33 години полк був повністю готовий до маршу. Його чисельність становила 36 офіцерів, 806 вояків та 850 коней [41, 151].

По завершенні мобілізації 12-й уланський повернувся в район Бродів, аби продовжити перерване літнє навчання. Однак 22 серпня надійшов новий наказ – знову повернутися до Кременця й завантажитися в ешелони. Завдання було успішно виконано. Ввечері наступного дня зі станції було відправлено останній транспорт. Подільські улани вирушили на самий польсько-німецький кордон, у район м. Радомсько. Тут у перших числах вересня 1939 р., діючи у складі Волинської кавалерійської бригади, вони взяли участь у героїчній битві під Мокрою, де зупинили наступ німецьких танків [42].

Після того як полк виїхав на захід у білокриницьких казармах залишилося чимало вояків і коней, із яких формувалися маршові підрозділи для поповнення своєї частини. Згідно з планом вони мали перейти до Жовкви, де створювався Запасний осередок Кресової кавалерійської бригади. Пізнім вечором 2 вересня 1939 р. рештки 12-го уланського полку залишили Білокриницю, забравши із собою майже всіх коней, зброю, боєприпаси, запаси інтендантського і обозного майна, а також обладнання ремонтної майстерні. Для догляду за будівлями військового містечка на місці залишив взвод охорони на чолі з хорунжим В. Янковським, який мав також піклуватися про офіцерські та підофіцерські родини, котрі мешкали в казармах [45, 189].

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу почалася Друга світова війна. Однак спочатку в далекому від фронту Кременці її жахливий подих особливо не відчувався. Місто продовжувало жити своїм нормальним життям, хіба що внаслідок оголошеної 31 серпня загальної мобілізації чимало чоловіків було призвано до війська. Проте події швидко набували катастрофічного перебігу. Німецькі танки рвалися до Варшави і вже 8 вересня досягли передмість польської столиці. Несподівані успіхи Вермахту змусили польське керівництво швидко приступити до евакуації центральних органів державної та військової

влади до східних районів країни. Кременець було визначено місцем тимчасового перебування Міністерства закордонних справ (МЗС) II Речі Посполитої та іноземного дипломатичного корпусу.

8 вересня до Кременця прибули працівники польського МЗС та більшість зарубіжних дипломатів (у Варшаві залишилися послы Литви, Фінляндії, Норвегії, Португалії, Китаю та кількох південноамериканських країн) [40, 36]. Найважливіші підрозділи польського зовнішньополітичного відомства розмістилися в будинках Кременецького ліцею, у підвальних приміщеннях якого функціонував Відділ преси. Він випускав інформаційний бюлетень для іноземних журналістів, чимало яких теж приїхало до міста. Вчительську семінарію було віддано під квартири для міністерських чиновників, зокрема, тут мешкали міністр закордонних справ Ю. Бек та його перший заступник Я. Шембек. Другорядні підрозділи МЗС зайняли будинок сільськогосподарсько-лісової школи у с. Білокриниці. На Замковій горі діяла евакуйована з Варшави радіостанція міністерства [24, 243 – 244; 28, 63; 40, 36 – 38]. Пошуком приміщень для закордонних дипломатів займалися чиновники протокольної служби спільно з працівниками місцевого самоврядування та повітового староства. Так, Папський нунцій Ф. Кортесі зупинився в капелана ліцею, примас Польщі кардинал А. Хлонд – на плебанії у настоятеля парафіяльного костелу [21]. Загалом Кременець не призначався для прийому й розміщення великої кількості гостей, серед яких було чимало високопоставлених урядовців та важливих іноземних персон, він не міг прогодувати таку кількість прибулих. Лише завдяки допомозі місцевої влади в їдальні Кременецького ліцею для них організували регулярне харчування. Чимало клопотів створив і великий парк автомобілів.

З плином часу в Кременці дедалі помітнішим ставало наближення фронту. Над містом кружляли німецькі літаки, не завдаючи йому поки що жодної школи. Через появу авіації противника по вечорах централізовано відключали електроенергію. Це був найпростіший спосіб примусити безтурботних іноземців дотримуватися елементарних правил світломаскування.

У вівторок 12 вересня 1939 р. у Кременці був базарний день. Вранці (між 10.00 та 11.00 за польським часом) на безхмарному небі несподівано з'явилися дев'ять німецьких двомоторних бомбардувальників Do-17 Z зі складу 76-ї бомбардувальної ескадрильї. З висоти 4 тис. метрів вони скинули на місто 180 п'ятдесятикілограмових бомб, переважна більшість з яких упала на заповнену людьми ринкову площу [22]. Німецькі льотчики мали на меті розбомбити ймовірне місце перебування польського уряду, проте, не маючи точних координат, вони просто атакували центральну частину Кременця. Внаслідок нальоту, за неповними даними, 50 – 60 осіб загинули (поховані на польському цвинтарі) і ще понад 120 дістали поранення. Свідком бомбардування став угорський посол О. Хорь. У своїх спогадах він писав: «Приблизно о 10.00 я пішов до посла Італії... Наближався до ринку, коли несподівано мою увагу привернув сильний гул авіадвигунів. Подумав, що машини, які так низько летять над ринком, це,

напевно, польські літаки, котрі захищають Кременець. Наступної миті кілька потужних вибухів струснули повітря. Я бачив, як великі чорні потвори, скинуті з літаків, падали на площу, де один біля одного скупчено стояли селянські вози. Після перших вибухів я почув наступні, але, судячи з відголосків, походили вони вже від бомб, скинутих десь далі... Наліт цілковито заскочив Кременець. Виглядало так, що ніхто не припускав, що німецькі машини знаходяться у безпосередній близькості від радянського кордону... Найбільше бомб було скинуто на ринок та довколишні будинки. Кілька запальних бомб, очевидно, впали на поблизькі ліси, адже щоразу там було видно несподівані спалахи пожеж... Вигляд розбомбленого ринку був жахливий. Серед розвалених будинків були помітні знищені вози, кінські трупи, людські рештки і поранені, котрі несамовито кричали... Під час Першої світової війни я бачив чимало розірваних на шматки людей, але ж то були солдати, чоловіки. Нинішня війна збирала свої жертви серед цивільного населення, жінок і дітей... Ніколи не забуду вигляду жінки, яка бігла з розпачливим криком, тримаючи на руках дитину з відірваною головою» [30, 130 – 132].

Німецький бомбардувальник Do-17Z. Саме вони бомбили Кременець 12 вересня 1939 р.

Німецьке бомбардування викликало паніку серед іноземців. 13 вересня до міністра закордонних справ Ю. Бека прийшли послы Естонії, Латвії та Угорщини, які з огляду на неможливість гарантування їм повної безпеки зажадали негайної евакуації дипломатичного корпусу (від такого демаршу утрималися всі амбасадори та повірений у справах Єгипту) [32, 572]. Увечері того ж дня керівник польського зовнішньополітичного відомства надав іноземним дипломатам повну

свободу щодо подальших дій. Внаслідок цього частина дипкорпусу залишила Кременець і виїхала до Румунії [19, 192 – 194].

Вранці 13 вересня міністр Ю. Бек отримав письмовий наказ від голови польського уряду про негайну евакуацію зовнішньополітичного відомства та дипломатичного корпусу на Покуття, ближче до румунського кордону. У зв'язку з цим вже до кінця того ж самого дня польське МЗС перебазувалося до міста Кути, щоправда, частина амбасадорів туди не приїхала, оскільки через якесь непорозуміння опинилася у Заліщиках [32, 572]. Через швидкий від'їзд міністерства у Білокриниці довелося залишити певну частину архіву. Документи було передано на зберігання директорів місцевої сільськогосподарсько-лісової школи Л. Белецькому, який невдовзі наказав своїм учням спалити їх, аби вони не потрапили до радянських військ [39, 283].

У вересні 1939 р. через Кременець пролягали шляхи евакуації різних військових частин та установ польської армії, які рухалися у південному напрямі, прагнучи дістатися так званого «румунського плацдарму». Цим гіпотетичним «плацдармом» був район, обмежений річками Стрий та Дністер, де верховне командування планувало створити останній рубіж оборони, спираючись на ймовірну англо-французьку союзну допомогу, котра надходитиме через територію нейтральної Румунії. Так, відомо, що 13 вересня до міста прибули підрозділи протиповітряної оборони Бреста, які сукупно мали дванадцять 75-мм та дев'ять 40-мм зенітних гармат. Однак через два дні одинадцять 75-мм гармат разом з обслугою було перекинуто до Тернополя, німецькі літаки більше не наважувалися турбувати Кременець [33, 497]. Верховне командування Вермахту у своєму оперативному зведенні за 15 вересня відзначало наявність тут потужного вузла протиповітряної оборони [43, 872]. Також відомо, що в місті перебували працівники керівництва постачання озброєння. Крім того, у Кременці знаходилася низка невеликих за своєю чисельністю підрозділів польської Державної поліції та Пограничної стражі, що були евакуйовані сюди із західних та центральних регіонів країни.

У сусідній із Кременцем Білокриниці в порожніх казармах 12-го уланського полку буквально з перших днів війни почав функціонувати мобілізаційний пункт. Невдовзі сюди з м. Хрубешова було переведено надлишковий контингент вояків (що залишилися після формування фронтових та маршових частин) Запасного осередку Волинської кавалерійської бригади на чолі з майором Е. Данілло-Гонсевичем. Тут також збиралися щойно призвані на службу резервісти, невеликими групами та поодиноці приходили офіцери й солдати з розбитих німцями частин. Прибуло кілька транспортів зі зброєю, боєприпасами, обмундируванням та іншим військовим майном. За рахунок цього на мобілізаційному пункті мали створюватися нові фронтові частини. Крім того, у Білокриниці в будівлях місцевої сільськогосподарсько-лісової школи після виїзду Міністерства закордонних справ розмістився евакуйований сюди з Нового Сончу 505-й військовий шпиталь на 1 000 ліжок, начальником якого був підполковник

доктор медицини К. Польковський [4]. До цієї лікувальної установи також були прикріплені запасні кадри медичного персоналу з варшавського 1-го окружного шпиталю.

Будинок сільськогосподарсько-лісової школи Кременецького ліцею в Білокриниці, у якому у вересні 1939 р. містилися підрозділи польського Міністерства закордонних справ та 505-й військовий шпиталь. Сучасний вигляд. Нині тут Кременецький лісотехнічний технікум (фото автора статті).

Ситуація кардинально змінилася, коли вранці 17 вересня 1939 р., виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, східні рубежі II Речі Посполитої перейшла Червона армія. Однак спочатку її наміри для поляків були загадкою. Вони оптимістично й безпідставно сподівалися, що совіти йдуть їм на допомогу, аби разом бити фашистів. Тільки-но до Кременця надійшли перші відомості про перехід кордону радянськими військами, начальник місцевого гарнізону майор Б. Матаревич звернувся до повітового старости Я. Зауфалла, аби той поїхав автомобілем до кордону і з'ясував безпосередньо на місці, з якою метою Червона армія вступає до Польщі. Староста категорично відмовився їхати сам і не погодився делегувати для цієї місії когось зі своїх підлеглих. Тому до прикордонного с. Дедеркали виїхали капітан Л. Радзішевський із кременецької Команди району поповнення та заступник повітового прокурора

В. Ольшевський. Їхня поїздка успіху не мала, адже обидва вони були негайно заарештовані [27, 140].

Офіцер Команди району поповнення в Кременці капітан Л. Радзішевський (фото з видання: «Katyń. Księga smertarna Polskiego Cmentarza Wojennego», Warszawa, 2000).

Радянське командування планувало захопити Кременець ще 17 вересня. Таку задачу було поставлено перед розвідувальним батальйоном 44-ї стрілецької дивізії, який після переходу кордону в районі Острога мав повернути на Шумськ і до кінця дня самостійно вийти до Кременця. Однак з невідомої причини батальйон пішов іншим маршрутом, рухаючись разом з основними силами свого з'єднання на Дубно й Луцьк. Лише 20 вересня за особистим наказом командувача Північної армійської групи комдива І. Советнікова було сформовано комбінований моторизований загін у складі двох батальйонів, який до кінця того ж дня зайняв Смигу, Шумськ, Вишневець і Кременець [2, 3 – 5]. Таким чином, завдяки недбалості й недисциплінованості радянських командирів польські війська в цьому районі мали майже чотири дні для того, щоб безперешкодно відступити. Переважна більшість попрямувала на

південь, намагаючись будь-що дістатися до румунського або угорського кордону. Проте на своєму шляху польські підрозділи перехоплювалися і роззброювалися противником. Наприклад, 17 вересня кілька моторизованих зенітних батареї, що виїхали з Кременця на Тернопіль (очевидно, це були підрозділи Брестського вузла протиповітряної оборони), встигли подолати якихось 30 км, коли поблизу села Колодне їх оточив батальйон радянської 24-ї танкової бригади й полонив близько 100 польських офіцерів і 1 000 солдатів, здобув як трофеї 2 броньовані тягачі, 9 зенітних гармат та 50 автомобілів різних типів (вантажні, легкові, автобуси). Під час роззброєння кілька польських офіцерів намагалися чинити опір. Розпочалася стрілянина, внаслідок якої один червоноармієць був убитий, а двоє офіцерів дістали поранення. Неподалік, у сусідньому с. Доброводи, інший батальйон 24-ї танкової бригади роззброїв і захопив у полон ще 9 польських офіцерів і 200 солдатів, у яких, окрім стрілецької зброї, було забрано 2 зенітні гармати, 8 легкових автомобілів, 3 автобуси і 2 мотоцикли [3, 3 – 4].

Таким чином, коли 20 вересня радянські війська вступили до Кременця, тут уже не було великих частин польської армії, натомість знаходилися розрізнені групи військових, прикордонників та поліцейських, які, позбавлені єдиного командування, не могли організовано захищати місто. Більшість польських вояків були деморалізовані й пригнічені трагічними подіями на фронті, стрімкою

воєнною поразкою своєї держави. Вони навіть не помишляли про те, щоб чинити збройний опір.

Так, у приміщеннях ліцею розміщувався евакуйований із Кракова загін польських прикордонників чисельністю близько 50 вояків під проводом комісара Ю. Кжесінського, квартирмейстера управління Західномалопольського округу Пограничної стражі. Поляки безжодного пострілу склали зброю. Упродовж кількох днів їх утримували під вартою, після чого звільнили і дозволили роз'їхатися по домівках, забезпечивши кожного необхідною для цього перепусткою [15]. Треба підкреслити, що такі дії радянської влади є абсолютно нетиповими для вересня 1939 р., оскільки вони суперечили основним інструкціям, які вимагали негайно затримувати та арештовувати всіх працівників польських правоохоронних структур, у тому числі й прикордонників.

Зайнявши Кременець, радянські війська у першу чергу роззброїли місцеву поліцію. У цьому їм активно допомагала певна частина городян, здебільшого єврейської національності, серед яких було чимало членів компартії і просто прихильників комуністичної ідеології. Один із польських стражів порядку, старший постерунковий Я. Жолиняк, у своїх спогадах вказує прізвища деяких колаборантів: Каган, Кляйнер, Гекер, Фрідман, Рач та інші. Після мирного складання зброї більшість кременецьких поліціантів одразу ж відпустили додому (за умови, що вони будуть щодня реєструватися в органах нової влади), затримали лише дев'ятьох працівників слідчого відділу на чолі з підкомісаром В. Броговським. Крім того, у Кременці було роззброєно ще близько 200 німецьких поліціантів, які під час евакуації прибули сюди з різних районів західної і центральної Польщі [16]. Так, серед них була невелика група підофіцерів із Головної команди Державної поліції на чолі з підпоручиком В. Яворовським. Вони намагалися своїм ходом дістатися з Варшави до румунського кордону, проте за браком транспортних засобів були змушені на деякий час зупинитися у Кременці, де їх і застав прихід радянських військ [6].

Окрім прикордонників і поліцейських, 20 вересня в місті було роззброєно і взято в полон декілька сотень військовослужбовців Війська Польського, які належали до різних частин. Поки що вдалося встановити присутність серед них вояків 54-го вартового батальйону з Тарнова [8].

Значне угруповання польських військових знаходилося неподалік від Кременця в с. Білокриниці. Тут так само ніхто не помишляв про серйозний організований опір противнику. Уже вказувалося, що в казармах 12-го уланського полку містився польський мобілізаційний пункт. На момент приходу радянських військ у ньому перебувало кілька сотень вояків. Один із них, старший вахмістр А. Зембицький, згадував, що вранці до головної брами військового містечка під'їхало три радянські броньовики (один із білим прапором), з яких вийшли кілька командирів. Вони зустрілися з начальником мобілізаційного пункту й зажадали від нього скласти зброю. Порадившись з офіцерами, він прийняв висунуті умови. Упродовж кількох годин, що були відпущені для укладення

списків особового складу та інвентаризації майна, поляки встигли вивести з ладу зброю та знищити всю таємну документацію. Коли у встановлений час радянський підрозділ вступив на територію казарм, польські вояки вже вишикувалися окремими групами (старші й молодші офіцери, підофіцери та солдати), склавши всю зброю та боєприпаси на середині плацу [43, 190 – 191]. Відомо, що серед інших, у казармах 12-го уланського полку було захоплено в полон особовий склад обозної колони 110-го військового шпиталю, евакуйованого сюди з Радома, окремих вояків 54-го вартового батальйону з Тарнова, кількох підофіцерів і командира прикордонної роти «Малинів» 4-го батальйону КОП «Дедеркали» капітана Л. Тарковського [9; 11; 13; 8; 14]. Також у радянську неволю потрапив адміністратор місцевої римсько-католицької військової парафії старший капелан о. В. Урбан.

На іншому краю села в будинку сільськогосподарсько-лісової школи, як відомо, містився 505-й військовий шпиталь. Приблизно о 19-й годині 19 вересня на подвір'я установи прибув радянський лейтенант із кількома червоноармійцями. Він повідомив персонал та пацієнтів, що Червона армія, порозумівшись із польським урядом, прийшла йому на допомогу. Далі він заявив, що через деякий час поляки зможуть самі обрати собі новий демократичний уряд, причому Радянський Союз втручатися в ці справи не буде, а поки що всім треба здати наявну в них зброю. Заскочені такою несподіванкою, польські військові медики опору не чинили, тож роззброєння пройшло без жодних ексцесів. Після складання зброї солдатів відпустили по домівках, а офіцерів затримали [5; 7; 10; 12]. За нових господарів 505-й шпиталь продовжував працювати в Білокриниці ще впродовж кількох місяців. Сюди звозили поранених з інших польських військових шпиталів, які радянська влада поступово ліквідовувала. Солдатів, які вилікувалися, так само відправляли додому, а офіцерів затримували. Вночі з 9 на 10 грудня радянські спецслужби заарештували польських лікарів – підполковника А. Шумського й підполковника К. Польковського та останніх 14 пацієнтів, котрі ще не завершили лікування. Таким чином, 505-й військовий шпиталь остаточно припинив свою роботу [4].

Загалом, за радянськими документами, у районі Кременця було захоплено в полон 247 польських офіцерів, близько 600 солдатів, 128 поліцейських, як трофеї було здобуто 12 залізничних вагонів зі снарядами й ручними гранатами [2, 6].

Невдовзі після вступу до Кременця Червоної армії тут було створено Тимчасове військове управління (на 30 вересня воно вже існувало). Очолював його 1-й секретар Янушпільського райкому КП(б)У О. Кіріянов, членами були: представник від НКВС УРСР Коваленко, від місцевої інтелігенції – лікар Е. Лерер, від місцевого «трудового елементу» – робітник М. Бідюк [1, 111]. Нова влада одразу почала репресії проти кременецького істеблішменту. Так, у числі перших радянські спецслужби заарештували: повітового старосту Я. Зауфалла, бургомистра Я. Бопре, депутата сейму й голову місцевої спілки військових осадників С. Вненка, міського суддю М. Сенявського, судового

виконавця Г. Вавжиняка, чиновників повітового староства Я. Сулковського і Жеппо, а також адміністративно-педагогічний персонал Кременецького ліцею: куратора С. Чарноцького, начальника канцелярії А. Басінського, начальника відділу канцелярії Я. Швача, канцелярського службовця майора у відставці Л. Краєвського, директора сільськогосподарсько-лісової школи в Білокриниці Л. Белецького, інспектора лісових угідь ліцею Галкевича, викладачів Ф. Дитриха, М. Оско і М. Гілевського та інших [16; 39, 399 – 400].

Куратор Кременецького ліцею
С. Чарноцький.

Кременецький повітовий
комендант військової підготовки
капітан І. Гроновський
(фото з видання: «Charków. Księga
smentarna Polskiego Cmentarza
Wojennego», Warszawa, 2003).

Не багатьом із тих, хто потрапив у сталінські катівні, пощастило з них вирватися. Серед осіб, згаданих у цій статті, живими залишилися: староста Я. Зауфалл, депутат сейму С. Вненк, начальник кременецького гарнізону майор Б. Матаревич та майор у відставці Л. Краєвський. Значно більше полонених польських офіцерів, урядовців, чиновників, політиків, громадських діячів були розстріляні або померли в радянських в'язницях і таборах. Так, у Катині, Харкові та Мідному загинули: майор Е. Данілло-Гонсевич, капітани І. Гроновський та Л. Радзішевський, старший капелан о. В. Урбан, начальник міського комісаріату поліції пшодовнік В. Овчажак, його підлеглі поліціанти С. Ярош і С. Падаляк, а також працівники кременецької слідчої поліції старші постерункові В. Островський, Ю. Маршалек та П. Земба [20, 150; 23, 159, 518, 659; 29, 299, 551, 649, 655, 1062]. У так званому «українському списку» жертв НКВС УРСР є службовці слідчої поліції пшодовнік Ю. Огороднік, старші постерункові В. Трусковський, Г. Огурек і постерунковий В. Зелінський [26; 67, 99, 112]. В Узбекистані в грудні 1941 р. трагічно обірвалося життя куратора ліцею С. Чарноцького [44]. Також

у Радянському Союзі загинули інші працівники цього навчального закладу: А. Басінський, Я. Швач, Л. Белецький (замордований у в'язниці в Тернополі), М. Гілевський, Ф. Дитрих і М. Оско [39, 399 – 400]. Цей кременецький мартиролог є далеко не повним...

* * *

Таким чином, вересень 1939 р. в історії Кременця був наповнений драматичними подіями, які змінювалися з калейдоскопічною швидкістю і мали доленосне значення як для міста зокрема, так і для західноукраїнських земель в цілому. Сонячного і пологого дня 1-го вересня завершилося мирне і спокійне життя його мешканців. Ще до початку війни 12-й уланський полк, який дислокувався неподалік у с. Білокриниці, відбув на фронт. Натомість уже з перших днів війни до Кременця стали надходити біженці із західних і центральних районів Польщі. Упродовж 8 – 13 вересня тут знаходилося Міністерство закордонних справ Польщі та іноземні дипломати. Для своїх потреб зовнішньополітичне відомство використовувало будівлі Кременецького ліцею. Присутність у маленькому місті значної кількості поважних осіб привернула увагу противника, і 12 вересня Кременець пережив страшний, варварський напад німецької авіації. Через місто пролягали шляхи відступу багатьох польських військових частин, установ та інституцій. Вони намагалися тут на довго не затримуватися і прямували далі на південь країни, де командування сподівалося створити останній рубіж оборони. Уранці 17 вересня, згідно з таємними домовленостями з нацистською Німеччиною, Червона армія перейшла східні рубежі Польщі. Кременець, який лежав тоді в кількох десятках кілометрів від кордону, радянські війська мали зайняти ще того ж самого дня, проте через свою неорганізованість змогли зробити це лише 20 вересня. Завдяки тому, що повітова й міська влада та поліція до останнього моменту залишалися на своїх місцях, у Кременці та його найближчих околицях зберігався відносний спокій і порядок, принаймні жодних серйозних ексцесів ніхто з очевидців тих далеких подій не пригадував. У районі міста радянські війська роззброїли і захопили в полон близько тисячі дезорганізованих і деморалізованих польських вояків, поліціантів і прикордонників (серед них було чимало поранених), які не чинили жодного серйозного опору. Совіти одразу ж почали докорінну перебудову всіх сфер життя на радянський манер, у чому їм допомагала частина місцевого населення. Першими жертвами радянських репресій стали кілька десятків представників тепер уже колишньої владної, політичної, інтелектуальної та культурної еліти міста – державні чиновники, офіцери, поліцейські, викладачі ліцею, активісти політичних та громадських організацій. Починалися нові часи...

Джерела та література:

1. Російський державний військовий архів (РДВА). – Ф. 25880. – Оп. 4. – Спр. 35.
2. РДВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Спр. 42.
3. РДВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Спр. 134.
4. Hoover Institution Archive (HIA), Wladyslaw Anders Collection (WAC). – Box 39. – Folder 6. – Document 7766. – Kwestionariusz podpułkownika lekarza dr Kazimierza Polkowskiego.
5. HIA, WAC. – Box 43. – Folder 3. – Document 11205. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężyńskiego.
6. HIA, WAC. – Box 43. – Folder 5. – Document 12514. – Relacja podporucznika rezerwy piechoty Władysława Jaworowskiego.
7. HIA, WAC. – Box 47. – Folder 3. – Document 834. – Kwestionariusz kaprala Bolesława Dobaja.
8. HIA, WAC. – Box 48. – Folder 3. – Document 1770. – Kwestionariusz szeregowego Jakóba Osterweila.
9. HIA, WAC. – Box 54. – Folder 4. – Document 7711. – Kwestionariusz kaprala Tadeusza Kaczorowskiego.
10. HIA, WAC. – Box 51. – Folder 3. – Document 4842. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężyńskiego.
11. HIA, WAC. – Box 54. – Folder 4. – Document 7729. – Kwestionariusz szeregowego Michała Kowalskiego.
12. HIA, WAC. – Box 58. – Folder 2. – Document 11205. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężyńskiego. Zyciorys z przejść po 1.9.1939 r.
13. HIA, WAC. – Box 60. – Folder 3. – Document 13350. – Zyciorys przejść po 1.9.1939 szeregowego Władysława Leguły.
14. HIA, WAC. – Box 61. – Folder 6. – Document 14862. – Kwestionariusz dowódcy 1 kompanii granicznej «Malinów» Baonu KOP «Dederkały» kapitana Ludomira Mieczysława Tarkowskiego.
15. HIA, Poland Ministry of Information and Documentation (PL.MID). – Box 198. – Folder 2. – Document 2762. – Relacja st. przodownika Straży Granicznej Antoniego Gargulińskiego.
16. HIA, PL.MID. – Box 211. – Folder 3. – Document 2415. – Relacja st. posterunkowego Policji Państwowej Jana Żołyniaka.
17. Свято-Покровська церква // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Без місяця і року видання. – Вип. 2. – С. 4 – 29.
18. Собчук В.Д. Перлина в короні України: Кременець / Володимир Собчук. – Кременець: Видавець Валентина Томчук, 2005. – 56 с.
19. Beck J. Ostatni raport / Józef Beck. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 238 s.
20. Charków. – Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003. – 652 s.
21. Dziennik prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.tchr.org/hlond/www/druki/wojna/wojna055.htm>
22. Emmerling a Luftwaffe 1939 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=5&t=121285&st=0&sk=t&sd=a&start=125>
23. Katyń. – Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2000. – 776 s.
24. Krzyżanowska K. Stłuczona porcelana / Krystyna Krzyżanowska // Przed wrześniem i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1998. – S. 241–250.

25. *Księga adresowa Polski (wraz z Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa.* – Warszawa: Towarzystwo Reklamy Międzynarodowej Sp. z o.o. Jener. Reprez. Rudolf Mosse, 1930. – 2697 s.
26. *Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelných władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku. Zeszyty Katyńskie nr 4.* – Warszawa: Niezależny komitet historyczny badania zbrodni katyńskiej, Polska Fundacja Katyńska, Centralna Biblioteka Wojskowa, 1994. – 115 s.
27. *Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka, 1939 / Karol Liszewski.* – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1988. – 312 s.
28. *Meysztowicz J. Wspomnienia ze służby zagranicznej / Jan Meysztowicz // Przed i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej.* – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – S. 16 – 74.
29. *Miednoje. – Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – T. 1 – 2.* – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2005. – 1620 s.
30. *Misja dyplomaty – dzienniki Andrzeja Hory'ego // Karta.* – Warszawa, 2010. – № 64. – S. 120 – 135.
31. *O niepodległą i granice. – Korpus ochrony Pogranicza 1924 – 1939. Wybór dokumentów.* – Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001. – 782 s.
32. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – T. 1. – Cz. 3.* – Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1959. – 685 s.
33. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – T. 1. – Cz. 4.* – Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1986. – 606 s.
34. *Rocznik oficerski 1923.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1923. – 1879 s.
35. *Rocznik oficerski 1924.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1924. – 1704 s.
36. *Rocznik oficerski 1932.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1932. – 1306 s.
37. *Sheybal-Rostek A., Szmyt A. Obchody J. Słowackiego w 1939 r. / Aleksandra Sheybal-Rostek, Andrzej Szmyt [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sheybal.waw.pl/obchody-j-slowackiego-w-1939-r/>*
38. *Spis urzędów i instytucji państwowych Rzeczypospolitej Polski.* – Warszawa: Polska Agencja Telegraficzna, 1936. – 224 s.
39. *Szawłowski R. Wojna polsko-sowiecka, 1939 / Ryszard Szawłowski.* – Warszawa: Neriton, 1995. – T. 1. – 520 s.
40. *Szembek J. Diariusz, wrzesień-grudzień 1939 / Jan Szembek.* – Warszawa: PAX, 1989. – 184 s.
41. *Ułani Podolscy. Dzieje pułku ułanów podolskich 1809 – 1947.* – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 1991. – 414 s.
42. *Wojciechowski J. 12 Pułk Ułanów Podolskich / Jerzy S. Wojciechowski.* – Pruszków: Ajaks, 2003. – 56 s.
43. *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł.* – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwo obrony narodowej, 1968. – 1254 s.
44. *Zbihorowska-Kościła H. Stefan Czarnocki / H. Zbihorowska-Kościła // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. Зб. наук. праць. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-Граф», 2009. – С. 194 – 197.*
45. *Ziembicki I. Sytuacja w koszarach 12 pułku ułanów podolskich we wrześniu 1939 roku / Ireniusz Ziembicki // Przegląd kawalerii i broni pancerniej. – 1989. – T. XVIII. – № 132. – S. 188 – 190.*

© **Андрей РУККАС**

КРЕМЕНЕЦ В СЕНТЯБРЕ 1939 г.

Исследован период перед вторжением Германии на территорию Польши, работа польской власти в городе. Осуществлен анализ неизвестных ранее архивных документов, свидетельств очевидцев и событий. Сделан акцент на тайной договоренности Сталина и Гитлера на основе пакта Риббентропа-Молотова.

Ключевые слова: *II Речь Посполитая, Польша, Войско Польское, Красная армия, сентябрь 1939 г., Вторая мировая война, Кременец, Белокриница.*

© **Andrii RUKKAS**

KREMENETS IN SEPTEMBER, 1939

Within just one month, September 1939, an ancient city of Kremenets in Vohlynia region experienced a lot of dramatic and tragic events. In the middle of August, 1939, in the eve of World War II, the 12th Lancers Regiment that in peacetime garrisoned in the nearest village of Bilokrynitsa was mobilized and transferred to the Polish-German border where it faced the outbreak of hostilities. In barracks the only depot and replacement units were left but they were too weak to organize a strong protection in a case of Soviet invasion. Thus, the city was totally defenseless.

During September 8 – 13, evacuated from Warsaw, the staff of the Ministry of Foreign Affairs of Poland and foreign diplomats sheltered in Kremenets. On September 12 the city suffered a terrible and barbaric air attack of German bombers. About 50 – 60 civilians were killed and 120 wounded. Five days later, in the morning of September 17, performing the secret agreement of Molotov-Ribbentrop Pact, Soviet troops crossed the eastern border of Poland and soon entered defenseless Kremenets. Polish troops and police forces that were stationed in the city and its vicinity did not offer any resistance. Most of the Polish soldiers and policemen became the prisoners of war. Many of them were later executed by Soviet security officers. In this paper. Based on previously unknown documents, mostly the memories of participants and eyewitnesses, author describes the last days of the Polish authorities in the city, the arrival of the Red Army and its first steps.

Keywords: *Second Polish Republic, Poland, Polish Army, Red Army, September 1939, World War II, Kremenets. Bilokrynitsa.*